

ІМПЛІЦИТНІ АВТОРСЬКІ ВВЕДЕННЯ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ (на матеріалі роману Л. Костенко "Маруся Чурай")

У статті звернена увага на функціонування у структурі поетичного мовлення слів автора, що не містять у собі безпосередніх дієслів мовлення.

Ключові слова: імпліцитні авторські введення, пряма мова, дієслова мовлення, дієслова мислення.

Як відомо, пряма мова разом зі словами автора становить композиційно-синтаксичну єдність, де авторське введення організовує чуже мовлення, певним чином його характеризує. Цієї думки дотримуються вітчизняні та зарубіжні лінгвісти, зокрема С. Бевзенко, І. Білодід, М. Мілих, М. Плющ, Г. Чумаков, К. Шульжук та ін., однак усі вони дещо по-різному підходять до класифікацій ремарок, особливо якщо це стосується способу поєднання їх із чужим висловлюванням.

Так, М. Мілих авторські ремарки розрізняє за характером зв'язку із прямою мовою, за структурою і за місцем розташування конструкції з прямою мовою. Зокрема, за характером їх зв'язку дослідниця виокремлює побудови, граматично пов'язані із прямою мовою і ввідні, які граматично їй не підпорядковуються [3, с. 13].

Г. Чумаков виділяє повну самостійність прямого повідомлення, непрямої логічної зв'язку прямої мови з авторським і логічну залежність прямого повідомлення від авторського контексту [6, с. 80].

Отже, висловлювання із репрезентативним компонентом може поєднуватися різними способами, серед яких найбільш поширеними є:

безпосереднє (експліцитне) введення – пряма мова є логічним продовженням слів автора, тобто приєднується дієсловами мовлення або їх еквівалентами та відповідними розділовими знаками;

опосередковане (імпліцитне) введення – існує логічний зв'язок прямої мови з авторським контекстом при повній граматичній незалежності, тобто відсутні дієслова мовлення або їхні еквіваленти, а після авторського введення здебільшого стоїть крапка.

Оскільки експліцитні введення, зафіксовані у романі Ліни Костенко "Маруся Чурай", вже розглядалися нами раніше, то у статті зупинимося на функціонуванні слів автора у структурі поетичного мовлення, які не містять у собі безпосередніх дієслів мовлення.

Поряд із лексемами, що вказують на різні особливості говоріння, у романі "Маруся Чурай" широко побутують дієслова мислення, стану тощо,

які можуть виконувати (і виконують у певному випадку) функцію дієслова мовлення, тобто виступають ядром опосередкованого введення. Щоправда, деякі з них умовно можна віднести до дієслів мовлення, оскільки словник в окремих трактуваннях ототожнює їх із процесом говоріння:

сміятися – "говорити про що-небудь несерйозно, не зовсім розсудливо; ставитися до чогось легковажно" [5, т. 3, с. 343]: *1. – Оце так віз! – сміявся. – Не доскочиш. 2. Лесько сміється: – Голод підійме, чкурнуть, як чорт від кукуріку.* У романі переважає дієслово **сміятися**, а спільнокореневі деривати вказують лише на вияв певного стану: **засміявся** – доконаність дії, одноразовість: *Той засміявся: – Отакої к бісу. Під Білу Церкву стягнуто полки; усміхатися* – це лише елемент сміху: *– Чи Київ ще далеко? – Та не дуже. Варшава далі, – усміхнувся дяк.* Щодо синтаксичної структури слів автора, то це двоскладні непоширені речення, розташовані у пре-, інтер- та постпозиції стосовно чужого висловлювання;

лебедіти – "1. Говорити неясно, неправильно вимовляючи слова; лепетати. 2. Настирливо або слізно просити; жалібно молити. 3. Співати, наспівувати" [5, т. 2, с. 62]: *Іще бліда, іще мов крейда біла, а наче й усміхалась, лебеділа: – От бачте, мамо все і обійшлося. – І цілувала матері волосся.* Проте, на нашу думку, семантика слова **лебедіти** у романі не зовсім збігається зі словниковим визначенням. Тут, найімовірніше, воно має значення "говорити щось повільно, більш-менш спокійно, тихо, але обдуманно". Це підтверджує і супровідне дієслово **усміхалася**. Висловлювання героїні розташовується усередині авторських введень, тобто тут простежується кільцевий спосіб побудови чужого мовлення.

Така ж невідповідність семантики у словнику і творі простежується у дієслові **втручатися, втрутитися**: "1. Входити, проникати куди-небудь, у що-небудь. 2. Самочинно займатися чиймись справами, встрявати в чий-небудь стосунки тощо" [5, т. 2, с. 62]. У нашому випадку воно асоціюється із дієсловом мовлення і має значення "встрявати у розмову, можливо, й без дозволу": *І втрутився Горбань: – А чим довір'я ваше обґрунтоване?*

Решта дієслів вказують на стан героя, а саме висловлювання свідчить, що цей стан супроводжується мовленням:

журитися – "турбуватися, тривожитися про кого-, що-небудь" [5, т. 1, с. 682]: *Усе журилась, не була б то мати: – Мені чого, мені щоб добре вам.*

дивуватися – "перебувати у такому стані, який викликаний тим, що вражає, дивує своєю незвичайністю чогось; вражати, здивовувати, чудувати, спантелечити" [5, т. 1, с. 541]: *Отаман Гук дивується: – Куди?! Вам, люди, що, зі смертю по дорозі, що ви претесь гірше череди?*

Значна кількість репрезентативних компонентів, використаних Л. Косенко, не мають у своїй структурі слів мовлення або мислення. У них є

лише вказівка на певну дію, яку виконує мовець. Таким чином, ми можемо говорити про імпліцитність слів автора.

У мовознавстві виділяється щонайменше два прямо протилежні типи імпліцитності: 1) формальна, пов'язана із формою мовлення, його зовнішнім, матеріальним виявом, а не з інформацією, що передається (економія звукових засобів, скорочення, пропуски, аббревіатури тощо); 2) змістова, пов'язана способами, типами та характером інформації, що передається [1, с. 54].

Таким чином, повна відсутність у введених слів мовлення або їхня еквівалентність дозволяє розуміти їх зміст імпліцитно. Такі ремарки дають додаткову інформацію про мовця і порівняно рідко використовуються у літературі [3, с. 13].

Слова автора цієї категорії можна лише згрупувати за способом їх поєднання із висловлюванням. Отже, переважають безпосередні введення, після яких стоїть двокрапка, що вказує на наявність її прямого логічного продовження: 1. **Заворушились лавники і райці:** – *Це ж всі закони підуть шкереберть!* 2. **Усе ввижалося:** *"Орлику Чураю, Ой забили тебе ляхи у своєму краю!"* 3. **Вже п'яний Дзизь ведмежу губу кривить, все поводи натягує:** – *Гаття!*

У цих конструкціях слова автора переважно стоять у препозиції і становлять прості поширені неускладнені або ускладнені речення: 1. **Палером вершник у руці стрясав:** – *Спиніться!* 2. **Мартин Пушкар бровою ворухнув:** – *Вчинили ви, сказати б, нестатечно.* 3. **Вже дехто й занудився при дозвіллю:** – *Якби хоч стрельнуть, хоч пішоном, хоч сіплю.* Ускладнюються вони можуть порівняльними зворотами та відокремленими членами речення: 1. **Іван узяв ту руку, мов крижину:** – *Ходім зі мною, доленько, ходім.* 2. **Тут як підскочить Таця, як змережить, шумка спідниця, з десяти аршин:** – *Орихно, трясця мене держить!*

Іноді фіксуються постпозиційні авторські введення (– *Та що це, люди? Дівчину на муки?!* – *Лесько як вийме шаблю з-під поли*), які теж мають структуру простого поширеного речення.

Окрему групу становлять опосередковані введення, до яких висловлювання приєднується лише за змістом: 1. **А він собі стругає:** – *Людину скрізь біда підстерігає.* 2. **Та й знов узявсь стругати свою ложку:** – *Отак собі і тупаю потрошку.* 3. **Мандрівний дяк обідає на пні:** – *Чого кульгаєш?* Як і безпосередні введення, опосередковані теж переважно розташовані у препозиції і є простими поширеними реченнями. Проте нами зафіксовані й інтерпозиційні слова автора (– *Іскро, Іване, – Хмельницький підвієся з-за столу.* – *Дяка Полтаві, прислала такого гінця*), які до попереднього речення приєднуються безпосередньо, а до наступ-

ної прямої мови є опосередкованими. Крім того, іноді зустрічаються слова автора у формі складного безсполучникового реченням: *Рука здригнула, воском припекло. – Ви звідки, люди?*

На думку М. Мілих, відмінною рисою ремарки є смислова незавершеність. Зміст ремарки доповнюється, конкретизується прямою мовою, відповідно, пряма мова підпорядковується ремарці [3, с. 13]. Про незавершеність авторських слів можна говорити не завжди, оскільки існують опосередковані форми введень. Але більшість конструкцій із прямою мовою характеризується взаємозалежністю компонентів.

Із-поміж моделей із прямою мовою незначну кількість становлять такі, у яких слова автора – це речення із граматично або логічно пропущеним дієсловом мовлення.

Спочатку зосередимо увагу на власне неповних реченнях. Отже, слова автора у контексті роману становлять неповні ситуативні конструкції, у яких на місце присудка можна підставити будь-яку лексему на позначення способу говоріння (відповідно **сказала, промовила; чути, лунає** тощо): *1. А він мені: – Моя ти голубичко! 2. "Вартуй! Вартуй!" – з Курилівської брами. "Вартуй! Вартуй!" – від Київських воріт.*

Якщо у попередній зразках яскраво простежується структурна відсутність дієслівного предиката, то для наступних характерна текстова імпліцитність, яка ілюструє їхню інформаційну неповноту і спрямована переважно на передачу екстралінгвальної інформації.

Отже, наступні авторські введення вважаємо експліцитними одиницями або семантично неповними із відсутніми дієсловами мовлення: *1. Аж мати раз не втерпіла моя: – Що ти все: мушу, мушу, мушу, мушу?! 2. Суддя поглянув на підсудну лаву: – Що скаже нам убивниця на се? 3. По тому встав, на стіл руками сперся: – Тут говорили свідки й очевидці.* Зрозуміло, що такі слова автора формально мають усі необхідні для повного речення компоненти, але зміст вимагає певного продовження, що й підтверджується наявністю прямого висловлювання.

Усі зазначені структури мають препозиційні авторські ремарки у вигляді простих неускладнених речень. Винятком стало речення *А вжедесь на Варвари прийшов Бобренко, похиливши гребінь: "Знайшов собі ти дівчину до дари, а я ускочив під дурного греблю"*, де слова автора ускладнені відокремленою обставиною.

Крім інформації про різні способи мовлення та обставини, що їх супроводжують, слова автора можуть містити вказівку на особливості зовнішнього або внутрішнього стану мовця. Зокрема, у романі є ремарки обох типів: *1. Увесь блідий, аж під очима чорно. – Я прошу, люди, вислухайте мене. 2. Важка жалоба чорної коси, і тільки тільк колишньої краси.*

– Кого ти любиш, Іване? 3. У Горбаня самі степенулись плечі: – Ото жінок і не пускають в Січ.

Як свідчать джерела, пряма мова супроводжується словами автора, з яких стає відомо, хто, за яких обставин і в який спосіб висловив думку [2, с. 243].

Проте у романі "Маруся Чурай" існують такі авторські репрезентанти, які вказують не на мовця, а на слухача: 1. *А Гриць не так. То розум десь не татків: – З'єднаєм що, нестатки до нестатків?* 2. *Потроху так почав і прислухатись: – Введи у дім дружину собі, ладу.* Тут, зокрема у словах автора, згадується Гриць, а усі висловлювання вкладено в уста матері.

Також відсутня вказівка на мовця у зразках, де авторські введення виражаються односкладними безособовими реченнями: 1. *І прокатилося натовпом строкатим: "Ведуть!"* 2. *Вже кат пройшов, аж грухнуло в Полтаві: – Везуть Марусю, людоньки, везуть!*

Окремо варто зупинитися на словах автора, у яких ядром є фразеологічні сполуки зі значенням мовлення або мислення. Серед фразем мовлення виокремлюємо одиниці з такими значеннями:

– постійно повторювати те саме: 1. *А мати стогне, мати дошкуляє, що божий день пиляє та й пиляє: – От ми, Бобренки, живемо, пручаємось.* 2. *А в неї завжди пісенька одна: – Чого сидиш? Одвик хазяйнувати.*

– говорити плачучи: – *Хай бог почує сльози удовині! – Бобренчиха зайшлася від ридань.*

– заговорити різко: *Він тільки зблід і губу закусив, та так судейських з себе і струсив: – Ви, канцілюги, у чорнилі пальці, бумажне кодло, воло набивне, хватальники, в походах небувальці, кого взялись подужати... мене?!*

Фразеологічні сполуки, що містять вказівку на особливості вираження мислення героя, здебільшого є синонімічними із дієсловом **думати**:

– думати, говорити після роздумів: 1. *Блюзнірська мисль запала мені в душу: "Чому на них молитися я мушу?"* 2. *Або до Галі мислями звернись: – А може, хтозна, може, так і треба Бо хто я, Галю, проти тебе?*

– здогадатися несподівано: *І осінило раптом Горбаня: – А може, то було якесь дання?*

Знаючи, що Ліна Костенко – це автор поетичних шедеврів, ми виявили лише одну фіксацію тексту, коли дієслово мовлення виражене метафорою: *Вона словами виплітала ятір та потихеньку так мене й вела: – Стара я, сину. Вся обумираю.*

Щодо місця введень у фразеологічних та метафоричних конструкціях, то усі вона стоять у препозиції і здебільшого є простими реченнями.

Отже, проаналізувавши усі зафіксовані зразки прямої мови з імпліцитними авторськими ремарками, можна зробити висновок, що в романі

"Маруся Чурай" переважають препозиційні конструкції, виражені простими неускладненими реченнями. У більшості випадків вони містять вказівку на мовця, на обставини, за яких відбувається мовлення, різнобічно характеризують мовця тощо.

1. Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові (на матеріалі російської мови) // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 54–59; 2. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К., 2005; 3. Костенко Л. В. Маруся Чурай : історичний роман у віршах. – К., 1990. 4. Милых М. К. Конструкции с прямой речью в современном русском языке : автореф. ... д-ра филол. н. – Л., 1962.; 5. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. – К., 2007; 6. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью. – К., 1975.

В статье рассматривается функционирование в поэтической речи слов автора, не содержащих в себе глаголов говорения.

Ключевые слова: имплицитные авторские включения, прямая речь, глаголы говорения, глаголы мышления.

The article deals with the functioning of the words of the author without verbal activity verbs in the structure of poetical language.

Key words: implicit author incorporations, direct speech, verbal activity verbs, mental activity verbs.